*Joanna Garnek**

https://doi.org/10.18778/8220-375-2.13

Residential Schools jako przykład historii ludobójstwa kulturowego na rodzimej ludności Kanady w latach 1831–1996**

Abstract

Residential Schools as an example of the history of cultural genocide on the native population of Canada in 1831–1996

Canada is perceived and created in social discourse as a state of prosperity and happiness. These are not randomly applied treatments. The turbulent history of colonialism, followed by cultural genocide and forced assimilation – of the people considered indigenous in these areas – is still in the minds of the indigenous people to this day. The residential school system created at the turn of 1831 is that part of the country's history that took years to explain and study. Many of the indigenous Canadians living in the area, or their ancestors, have experienced the operation of the above-mentioned Residential School System. Attempts to forcibly „civilize" the Aboriginal people left significant traces in the mentality and perception of the nation. The issue of showing the truth and reconciliation, often mentioned in the text, has become a permanent feature of the policy pursued by those in power in Canada. The aim of this work was the need to show the problems and diversity of Canadian society and the history that has developed over the last few decades. An attempt to show the impact of historical events on the formation of today's Indigenous Citizen and Government relations. The research method I adopted was the historical-legal method.

Keywords: Indian Residential Schools, indigenous, Indian, Aboriginal, education, law, Canadian history
Słowa kluczowe: *Indian Residential Schools*, rdzenni Indianie, autochtoni, edukacja, prawo, historia Kanady

Wstęp

Kanada oraz jej formalna państwowość liczą zaledwie półtora wieku. Trzy lata temu – w 2017 roku – wypadła okrągła rocznica, kiedy to Kraj Klonowych Liści świętował 150 lat istnienia. Podczas gdy administracja państwowa z dumą od miesięcy przygotowywała się do tej wzniosłej rocznicy, a celebryci

* Absolwentka studiów I stopnia na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach na Wydziale Prawa, Administracji oraz Zarządzania, studentka studiów II stopnia, kierunek *stosunki międzynarodowe*, specjalność *interamerykańska* na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: joanna.garnek@unilodz.eu.

** Inspiracją do napisania artykułu była książka Joanny Gierak-Onoszko *27 śmierci Toby'ego Obeda* (Warszawa 2019, ss. 340), reportaż o winie i pojednaniu, w którym przedstawiona została brutalna historia Kanady uznanej w debacie publicznej za jeden z najszczęśliwszych krajów świata.

oraz media z pełną radością i przekonaniem zapraszali do świętowania uzyskania państwowości, znaleźli się również tacy, którym data ta przywołała na pamięć wydarzenia, które uzyskały miano „niewyobrażalnego koszmaru". To właśnie dzień 1 lipca dla rdzennych mieszkańców Kanady jest niczym innym jak uczczeniem – w smutku i jednocześnie gniewie – 150 lat kolonizacji oraz około 100 lat ludobójstwa kulturowego narodu uznanego za „pierwszy" na tamtejszych terytoriach.

Pamięć o wydarzeniach z historii – rywalizacji o ziemię oraz władzę – jest nadal na tyle silna, że mimo społecznych, kulturowych czy politycznych koncepcji integracji, dwa narody, postrzegane jako założyciele państwa, nigdy nie stały się jednością i można podejrzewać, że nigdy się nie staną. Geneza kształtowania się struktur państwowych, w szczególności jej historia – dla przeciętnego Europejczyka zdaje się krótką, nieskomplikowaną i mało znaczącą kwestią. Pogląd na to może przeorientować jedynie zagłębienie się w początek dziejów kształtowania się samej Ameryki, a następnie Kanady. Procesy historyczne, zarówno te początkowe, sięgające pierwszych migracji ludności rdzennej, jak i te późniejsze, związane z działalnością kolonizacyjną, miały i nadal mają znaczny wpływ na modelowanie się samego państwa oraz jego niejednolitego narodu. Oddziaływanie wymienionych czynników historycznych uwidacznia się na wielu płaszczyznach działania: począwszy od prowadzonej polityki, stosunków międzynarodowych aż po życie codzienne tamtejszego społeczeństwa. Nie bez przyczyny badacze kanadyjskiego społeczeństwa mówią o tym, że naród kanadyjski ciągle jeszcze znajduje się w trakcie procesu formowania[1].

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie problematyki przemian, jakie dokonały się w aspekcie polityki oraz życia społecznego Indian zamieszkujących tereny Kanady, a także historii, która odcisnęła znaczne piętno na tym narodzie. W pracy wykorzystano historyczno-prawną metodę badawczą. Oparto się na pozycjach książkowych, międzynarodowych aktach prawnych oraz artykułach naukowych w języku polskim i w przeważającej części w języku angielskim. Dane pochodzą z szerokiego zakresu kanadyjskich materiałów archiwalnych – dokumentów, artykułów prasowych czy też źródeł audiowizualnych.

„Mozaika" kanadyjskiej ludności

Dane kanadyjskiego spisu powszechnego na rok 2019 wskazują, że łącznie terytorium Kanady zamieszkuje ponad 37,5 mln osób zróżnicowanych zarówno pod względem etnicznym, jak i kulturowym. Sięgając do danych spisowych z roku 2001, wnioskuje się, że kanadyjskie społeczeństwo składa się z około 200 różnych grup etnicznych. Na zadane – we wspomnianym wyżej spisie – pytanie dotyczące identyfikacji etniczno-kulturowej ponad 6,7 miliona mieszkańców (23% ogólnej liczby) zadeklarowało, że są w pełni Kanadyjczykami. Nie-

[1] A. Reczyńska, *Hitoryczne uwarunkowania kultury kanadyjskiej*, [w:] *Państwo – naród – tożsamość w dyskursach kulturowych Kanady*, red. M. Buchholtz, E. Sojka, Kraków 2010, s. 17.

co ponad 5 milionów badanych do identyfikacji dodało swoją etniczność, a pozostali określili przynależność do jednej spomiędzy 200 kanadyjskich grup etnicznych. Wśród tych wszystkich społeczności dominującą pozycję zajmuje ludność angielska (6 mln), francuska (4,7 mln), szkocka (4,2 mln), irlandzka (ponad 3 mln); pozostałe najczęściej zgłaszane to: niemiecka (2,7 mln), włoska, chińska oraz ukraińska – liczące osobno ponad 1,5 mln osób[2].

To właśnie te poszczególne, wymienione wcześniej grupy etniczne przyczyniły się w dużym stopniu do ukształtowania państwowości Kanady. Imigranci i ich potomkowie przybywający tu w XVII wieku z krajów europejskich, takich jak Francja czy Zjednoczone Królestwo, zajmowali terytoria oraz zakładali osady. Pierwsze grupy francuskich osadników zajmowały początkowo terytoria Akadii, czyli dzisiejszego Nowego Brunszwiku i Nowej Szkocji, Brytyjczycy natomiast zasiedlali Kanadę Górną, Ontario[3]. Należy jednak wspomnieć, że Europejczycy zaludniający tereny Ameryki Północnej nigdy nie byli i nie powinni być uznawani za pierwszych osadników na tamtejszych terenach.

Rdzenni osadnicy

Hipotezy, poparte prowadzonymi przez dziesięciolecia badaniami archeologicznymi, wskazują, że pierwszą, a co za tym idzie, rodzimą ludnością zamieszkującą obszary Kanady byli tzw. *First Natives*, Aborygeni, Narody Pierwsze – Indianie. Najprawdopodobniej już w XIII wieku docierali do Ameryki z kontynentu azjatyckiego – szlakiem poprzez przesmyk lądowy leżący dziś w Cieśninie Beringa[4].

Rozprzestrzenianiu się Indian na kontynencie amerykańskim towarzyszył proces kształtowania ich własnej kultury i struktur plemiennych. W światopoglądzie Aborygenów Europejczycy posiadali miano gości – zobowiązani byli do przestrzegania obowiązków wynikających z tego statusu. Zasadniczą kwestią różniącą kolonizatorów europejskich od rdzennych mieszkańców jest ustosunkowanie do ziemi i jej własności. Dla Aborygenów – zgodnie z ich wierzeniami – ziemia stanowiła znaczną część tożsamości narodu, natomiast Europejczycy myśleli o niej w kategoriach własności prywatnej, stanowiącej wartość dla pojedynczych jednostek, z której zyski czerpałaby tylko jedna ze stron. Podstawowym bodźcem napędzającym kolonizację europejską stał się niezwykle opłacalny handel futrami i drewnem. Kolonie miały eksploatować i eksportować surowce, stanowiąc rynek zbytu dla angielskiej produkcji. Francuzi i Anglicy otaczali się Indianami i stykali się z ich kulturą. Prowadzili handel z plemionami, korzystali z pomocy indiańskich wojowników i ich kobiet.

---

[2] *Ethno-Cultural Portrait of Canada: The Changing Mosaic, Table 1*, https://www12.statcan.gc.ca/English/census01/products/analytic/companion/etoimm/canada.cfm#doctop (dostęp: 10.01.2020).

[3] A. Reczyńska, *op. cit.*, s. 18.

[4] *Ibidem*, s. 17–18.

Kanadyjska ustawa konstytucyjna z 1982 roku wskazuje, że rdzenna ludność obejmuje trzy najważniejsze grupy: Indian (ponad 60%) – w terminologii kanadyjskiej określanych mianem *First Natives*, Inuitów (około 30% populacji) oraz Metysów (4% populacji). Częstym błędem pojawiającym się w terminologii jest przyporządkowywanie Metysów oraz Inuitów do *First Natives*, którzy stanowią tylko ludność autochtoniczną wraz z Pierwszymi Narodami. Nazewnictwo tej grupy społecznej stwarza problem, ponieważ *First Natives* – Pierwsze Narody kojarzone są z takimi określeniami, jak ludność rodzima, Rdzenni Kanadyjczycy, Rdzenni Amerykanie, Indianie czy też Aborygeni. Nazwy te mogą posiadać negatywne konotacje, podczas gdy inne – zwłaszcza Indianie – mają szczególnie ważne znaczenie prawne w kraju.

Po raz pierwszy określenia *First Natives* użyto w 1980 roku podczas zgromadzenia w Ottawie, ustanawiając Deklarację Pierwszych Narodów. Narodowe Bractwo Indian, jak określano w tym czasie przywódców plemion, stanowiło Zgromadzenie Pierwszych Narodów, które stało się politycznym głosem *First Natives*. Termin ten symbolicznie odnosi się do pierwszego, obok brytyjskiego i francuskiego, narodu założycielskiego Kanady.

Indianie są najliczniejszą z kanadyjskich grup autochtonicznych. To do nich, jak już wcześniej wspomniano (osób podlegających pod kanadyjski *Indian Act*), odnosi się termin *First Natives*. Na grupę tę składają się przedstawiciele ponad pięćdziesięciu plemion, posługujący się sześćdziesięcioma językami. Około 53% z nich żyje w rezerwatach. Indianie zamieszkują teren Kanady w bardzo nierównomierny sposób. Są rozprzestrzenieni właściwie na terenie całego kraju, od Labradoru po wybrzeże Oceanu Spokojnego. Jednym z największych skupisk jest Ontario, gdzie ich liczbę szacuje się na około 119 000 osób. Ponadto duże grupy zamieszkują także prowincje zachodnie: Albertę (około 73 000 osób), Saskatchewan (75 000 osób), Manitobę (83 000 osób) i Kolumbię Brytyjską (113 000 osób). Co ważne, obok ludności indiańskiej, drugą charakterystyczną grupą zamieszkującą zachodnie tereny są Metysi[5].

Indian Residential Schools

Czerwiec 2015 roku dla znacznej części Kanadyjczyków – tej cierpiącej w głębi i pamiętającej sytuację sprzed kilkudziesięciu lat – stał się miesiącem prawdy.

Dnia 2 czerwca 2015 roku Kanadyjska Komisja Prawdy i Pojednania (*The Truth and Reconciliation Commission*) opublikowała raport z zaleceniami oraz podsumowaniem, którego głównym celem było ukazanie szkód, jakie naród kanadyjski – a przede wszystkim ludność *First Natives* – poniósł w wyniku działalności systemu zwanego *residential schools*. Było to również pewnego

[5] A.A. Konczal, *Sytuacja ludów tubylczych w najbardziej rozwiniętych i wielokulturowych krajach świata – przykład Indian kanadyjskich*, http://www.etnologia.pl/swiat/teksty/sytuacja-ludow-tubylczych-w-najbardziej-rozwinietych-krajach-1.php (dostęp: 12.01.2020).

rodzaju rozliczenie kulturowe z tragiczną historią. *Indian Residential Schools*, prowadzone przez ponad sto lat (1879–1996), były niczym innym jak projektem stworzenia jednolitej kulturowo masy społeczeństwa.

W raporcie ujawniono, że około 6000 dzieci zginęło podczas pobytu w kanadyjskich szkołach z internatem, a ponad 150 000 Indian, Metysów oraz Eskimosów zostało przymusowo w nich umieszczonych[6].

Indian Act jako prawna podstawa asymilacji

W 1876 roku brytyjski parlament przyjął Ustawę o Ameryce Północnej. W istocie był to dokument ratyfikujący postanowienia trzech konferencji: w Charlottetown, Québecu i konferencji londyńskiej, ale przede wszystkim ustanawiający Konfederację Kanady[7]. Ustawa została zmodyfikowana uchwaleniem Statutu Westminsterskiego w 1931 roku.

Postanowienia Aktu brytyjskiego o Ameryce Północnej wpłynęły na zjednoczenie trzech kolonii brytyjskich w czterech pierwszych dominiach Kanady. Nowo utworzony rząd kanadyjski odziedziczył dziedzictwo kolonialne po Wielkiej Brytanii, została mu nadana ograniczona suwerenność, ustanowiono także strukturę federalną państwa.

Do wspomnianej ustawy z 1876 roku dołączone zostały dwa dokumenty prawne: *Gradual Civilization Act* z 1857 i *Gradual Enfranchisement Act* z 1869 roku, które, skonsolidowane, stanowiły *Indian Act*. Treść aktu była niczym innym jak przepisami kolonialnymi odnoszącymi się do rdzennej ludności zamieszkującej cały obszar Kanady.

Oba dokumenty, z roku 1857 oraz 1869, niosły w swojej treści przesłanie o tzw. zmuszeniu rodzimej ludności do porzucenia więzi łączących ją z własnym dziedzictwem kulturowym poprzez nabycie drogą edukacji euro-kanadyjskich kompetencji kulturowych. Ustawa o Indianach (*Indian Act*) wprowadziła nadzór nad prawie każdym aspektem życia kanadyjskich rdzennych mieszkańców. Od lat 30. XIX wieku tworzone były przez władze brytyjskie, a następnie rząd kanadyjski specjalnie miejsca osadnicze dla rdzennej ludności, nazwane później rezerwatami. Rdzenni mieszkańcy zrzekali się własnych ziem na podstawie tzw. *traktatów numerowanych*[8]. Tworzenie rezerwatów miało na celu usunięcie Indian z obszarów, które miały służyć nowo przybyłym osadnikom z Europy, przede wszystkim dla rozwoju gospodarczego. W zamian za zrzeknięcie się ziemi poszczególne osoby otrzymywały niewielkie dopłaty, dostęp do broni i amunicji, a nawet możliwość uczęszczania do szkół.

---

[6] *Ibidem.*

[7] K. Wężyk, *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Warszawa 2017, s. 53–54

[8] M. Gabryś, *Polityka wewnętrzna Kanady. Patriacja Konstytucji, Quebeck, rdzenni mieszkańcy*, [w:] *Kanada na przełomie XX i XXI wieku. Polityka, społeczeństwo, edukacja*, red. M. Kijewska-Trembecka, Kraków 2013.

Życie w rezerwatach wiązało się z przymusem przyjęcia chrześcijaństwa jako pierwszej i najważniejszej religii. System stworzony przez kolonizatorów miał jeden zasadniczy cel – całkowitą asymilację i „cywilizowanie" (z perspektywy czasu zgadza się z tym stwierdzeniem większość Kanadyjczyków). Europejscy kolonizatorzy oczekiwali, że ludy tubylcze porzucą własną kulturę i przyjmą kulturę i religię europejską. Rząd, we współpracy z Kościołem, wprowadził całkowity zakaz poddawania się tradycyjnym praktykom religijnym[9].

Pierwszy premier Kanady sir John A. MacDonald w swoich przemówieniach jasno i wyraźnie podkreślał miejsce Indian w społeczeństwie kanadyjskim: „Wielkim celem naszego prawodawstwa było zlikwidowanie systemu plemiennego i asymilacja narodu indyjskiego pod każdym względem z innymi mieszkańcami dominium tak szybko, jak to możliwe (1887 rok)"[10].

Ustawa o Indianach z 1876 roku narzuciła prawną definicję Pierwszych Narodów. Wprowadzony został termin definiujący osobę Indianina[11], a co za tym idzie, podział na dwie grupy Indian: posiadających status oraz nieposiadających. Posiadanie statusu Indianina wiązało się z widnieniem w rejestrze zarządu federalnego i korzystaniem z przywilejów uwzględnionych w ustawie. Osoby nieposiadające prawnego statusu Indianina nie miały prawa do korzystania z przywilejów ustawy. Zgodnie z prawem z 1876 roku, „jedynymi osobami, które mogły uważać się za Indian, były te, które mogły udowodnić, że są spokrewnione poprzez linię męską z osobami, które już posiadały status Indian"[12].

Jednym z kluczowych zapisów Ustawy z 1876 roku, skutecznie i systematycznie wprowadzanym w życie społeczności kanadyjskiej, stała się przymusowa edukacja Pierwszych Narodów. Stanowiła ona niejako odpowiedzialność federalną. Rząd został zobowiązany do zawierania umów z poszczególnymi kanadyjskimi prowincjami, ale również z władzami Kościoła, które wspólnie przyczyniły się do powstania systemu szkół powszechnie nazywanego *Indian Residential Schools*. Od roku 1879 minister ds. Indian na mocy aktu miał obowiązek zapisywania oraz umieszczania w utworzonych szkołach wszystkich dzieci rdzennych mieszkańców Kanady. Jak wcześniej zostało wspomniane, sir MacDonald dość bezwzględnie odnosił się do polityki stosowanej wobec Indian, dlatego też jedną z kwestii, której wprowadzenie postulował, było odcięcie więzi dzieci z ich rodzinami. Poglądy, które przeważały w retoryce ówczesnego kanadyjskiego rządu, odnosiły się do opiekuńczości i chęci niesienia

[9] *History of Canada's Indian Residential School. Angela White and the Indian Residential School Survivors' Society*, https://www.youtube.com/watch?v=1NIVMaktlx4 (dostęp: 14.01.2020).

[10] B. Stonechaild, *The New Buffalo: The Struggle for Aboriginal Post-Secondary Education in Canada*, Univeristy of Monitoba Press, Canada 2006, s. 19.

[11] *Indian Act R.S.C.*, 1985, s. I5, https://lawslois.justice.gc.ca/eng/acts/i5/page1.html#docCont (dostęp: 12.01.2020).

[12] J.F. Leslie, *The Indian Act: An Historical Perspective*, „Canadian Parliametary Review" 2002, Vol. 23, No. 2, s. 23–27.

edukacji. W działaniach tych wykorzystywane były głównie dzieci, które, według przywódców, stanowiły łatwy do manipulacji i wpajania euro-kanadyjskich wartości podmiot.

Agresywna polityka wypracowana przez kanadyjski rząd w tamtym okresie była ściśle związana z działalnością Kościołów protestanckich, prezbiteriańskich, a także katolickich[13]. Katoliccy misjonarze oraz siostry zakonne rozpowszechnili system opieki i edukacji prowadzonej wobec Indian – pierwsze ośrodki założono na obszarach Nowej Francji. Początkowo system opierał się tylko na opiece zdrowotnej i edukacji – głównie dzieci. Uwagę skupiono na otwieraniu szkół dziennych na terenach rezerwatów. Na początku lat 80. XIX wieku Kościół w swoich działaniach poszedł o krok dalej. Zwierzchnicy Kościołów odłożyli na bok kwestie związane z opieką zdrowotną i skupili się na edukacji młodzieży w *specjalnych szkołach*. Do 1930 roku stworzono 90 takich placówek – w późniejszych latach łącznie istniało ich 130. Pierwsza szkoła, nazwana *The Mohawk Institute*, została założona w 1828 roku i działała nieprzerwanie do 1970 roku. Ostatnią zamknięto w prowincji Saskatchewan w roku 1996[14].

Kościół rozpoczął współpracę z rządem federalnym, rozwijając system zakładania oraz prowadzenia szkół z internatem na pozostałych kanadyjskich obszarach. Rząd rozporządzał funduszami, prowadził nadzór oraz ustalał zasady działalności, zgodnie z którymi prowadzono ośrodki. Fundusze przyznawane szkołom miały zabezpieczyć podstawowe aspekty życia, takie jak: żywność, ubrania, artykuły szkolne. Szkoły stanowiły własność rządu, dlatego utrzymanie ich i wydatki wiążące się z tym spoczywały na państwowych instytucjach[15].

Zabić Indianina w dziecku, czyli jak zdefiniować ludobójstwo kulturowe

Termin ludobójstwo, po angielsku *genocide*, stanowi połączenie dwóch greckich słów: *genos* – plemię, rasa oraz *cide* – zabójstwo[16]. Pokrewne terminy to: zabójstwo, dzieciobójstwo czy choćby tyranobójstwo[17]. Za jego twórcę podaje się polskiego prawnika żydowskiego pochodzenia – Rafała Lemkina. Urodził się on w Polsce, ale w czasach wojny uciekł przed Zagładą do Stanów Zjednoczonych, gdzie połowę swojego życia poświęcił na badanie prawa międzynarodowego odnoszącego się do zbrodni ludobójstwa. Co ważne, zasłynął jako współtwórca Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa.

W świetle teorii głoszonej przez Lemkina ludobójstwo charakteryzowało się dwufazowością: początkowo niszczone były wzorce kulturowe, a następnie

[13] *Indian Residential School System*, https://ecampusontario.pressbooks.pub/indigstudies/chapter/chapter1/ (dostęp: 14.01.2020).

[14] *Ibidem.*

[15] J. Milloy, *A National Crime the University of Manitoba Press*, Canada 1999, s. 270.

[16] *Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa została uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 grudnia 1948 roku* (Dz.U. z 1952 roku, nr 2, poz. 9).

[17] M.J. Mazurkiewicz, *Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena. Próba redefinicji teorii masowych mordów?*, Toruń 2015, s. 199.

przechodzono do wymuszenia zmiany i przyjęcia nowych standardów życia[18]. Lemkin wyróżnił aż osiem obszarów wyniszczenia: politykę, regulacje społeczne, kulturę, ekonomię, biologię, fizyczne unicestwienie, religię i moralność.

Stosując się do teorii zaproponowanej przez Lemkina, można uznać, że ludobójstwo kulturowe oddaje istotę tego, na czym polegał system *Indian Residential Schools*. Próba zniszczenia tradycji, zastąpienia języka Pierwszych Narodów nowym, wymazania ze świadomości posiadanego dziedzictwa kulturowego, zakaz prowadzenia obrządków religijnych to tylko kilka z czynników, które idealnie wpisują się w osiem obszarów tzw. wyniszczenia narodu.

Koncepcja, na podstawie której zbudowano system *residential schools* – asymilacja rdzennych mieszkańców poprzez przymusowe nauczanie języka angielskiego, francuskiego, czy przyjęcie chrześcijaństwa – stała się niczym innym jak działaniem zmierzającym do zniszczenia rdzennych kultur i przejęcia tamtejszych ziem.

Uczniów zniechęcano do mówienia w ojczystym języku, tradycyjne praktyki religijne czy kulturowe spotykały się z karą. Życie dzieci w szkołach z internatem różniło się od życia przeciętnego dziecka europejskiego. Warunki, w których żyły, były dalekie od normy. Powszechnie stosowano wobec uczniów różne rodzaje kar oraz znęcanie się – zarówno fizyczne, jak i emocjonalne. Dyscyplina egzekwowana była bezlitośnie, a za jej naruszenie srogo karano. Dzieci, odseparowane od rodziców, rozdzielano również z rodzeństwem. Służyło to temu, by uniknąć podtrzymywania więzi rodzinnych i by cechy kulturowe zanikały w świadomości wychowanków. Częstym zjawiskiem przedstawianym w raportach było molestowanie przez księży, zakonnice, pracowników szkół. Ofiarami padali zarówno chłopcy, jak i dziewczęta – najczęściej najmłodsi, którzy stanowili słabe ogniwo w systemie. Dzieci bardzo często stawały się śmiertelnymi ofiarami. W 1990 roku Phil Fontaine, ówczesny przywódca Stowarzyszenia Szefów Manitoba, wezwał zaangażowane Kościoły do uznania fizycznego, emocjonalnego i seksualnego znęcania się nad uczniami w szkołach. Rok później zwołano specjalną Komisję ds. Aborygenów, która zbadała oraz ujawniła doświadczenia pokrzywdzonych osób[19]. Opisy sytuacji, które praktykowano w szkołach z internatem, zostały opisane przez Katarzynę Wężyk w książce *Kanada. Ulubiony kraj świata*, w której autorka spisała doświadczenia osób przebywających w tych ośrodkach.

Brutalność, która miała miejsce w *residential schools*, doprowadzała do skrajnych sytuacji, w których dzieci z braku pomocy odbierały sobie życie. Powszechnie znane są przypadki dzieci, które uciekały ze szkoły i najczęściej umierały z wycieńczenia w trakcie ucieczki. Przez lata rząd kanadyjski współ-

[18] *Ibidem.*

[19] *A history of residential schools in Canada, FAQs on residential schools, compensation and the Truth and Reconciliation Commission*, CBC News, 16.05.2008, https://www.cbc.ca/news/canada/a-history-of-residential-schools-in-canada-1.702280 (dostęp: 20.01.2020).

pracował z Kościołami – anglikańskim, katolickim oraz prezbiteriańskim, które prowadziły szkoły – w celu podjęcia działań zmierzających do rekompensat za poniesione krzywdy. W 2007 roku opracowano plan rekompensat dla byłych uczniów, obejmujący pakiet odszkodowań w wysokości 1,9 miliarda dolarów[20]. Pieniężny wymiar rekompensaty nie zniweluje jednak negatywnych doświadczeń, które do dziś tkwią w świadomości Kanadyjczyków.

Zgromadzenie Narodowe ONZ wyklucza przykład Kanady jako państwa wpisującego się w kategorie prawnie zakodowanego terminu ludobójstwa kulturowego. Wynika to m.in. z faktu wciąż trwającej debaty wśród naukowców i badaczy na temat rozróżnienia *przymusowej asymilacji* od *ludobójstwa kulturowego*. Światło na sprawę rzuca wspomniany raport z 2015 roku. Kanadyjska Komisja Prawdy i Pojednania przez sześć lat pracowała nad przygotowaniem sprawozdania dokumentującego działalność *residential schools*. Raport Komisji zawiera 94 polecenia dotyczące edukacji, ochrony zdrowia, wymiaru sprawiedliwości oraz ochrony języków. Znajdziemy w nim jasno określoną terminologię stosowaną do zdefiniowania działań Kościoła i rządu federalnego Kanady w latach 1879–1996. Wprowadzenie do raportu ukazuje stosunek współczesnych Kanadyjczyków do czynności podejmowanych przez władze federalne i kościelne wobec rodzimej ludności: „Zakładanie i prowadzenie szkół z internatem było centralnym elementem polityki, którą najlepiej można określić jako ludobójstwo kulturowe”[21].

Pierwszy kanadyjski premier – John A. MacDonald publicznie wypowiadał się na temat Indian oraz pozostałych ludów autochtonicznych, określając ich mianem „dzikusów” żyjących w rezerwatach. Aktualny pierwszy minister Kanady[22] – Justin Trudeau wzywa w swoich publicznych przemówieniach do pojednania i porozumienia wszystkich narodów swojego kraju. Podkreśla tożsamość narodu kanadyjskiego, pod którą kryje się wielokulturowość, wpisana, jak wspomina, w historię i konstytucję państwa. Wielokulturowa Kanada przeprasza i próbuje odbudować negatywny wizerunek płynący z jej historii.

Polityka Justina Trudeau wobec rdzennych mieszkańców

W dniu 21 października 2019 roku Liberalna Partia Kanady (*Liberal Party of Canada*, LPC) ponownie odniosła zwycięstwo w wyborach parlamentarnych, zdobywając 157 mandatów i wyprzedzając tym samym konserwatystów, którzy uzyskali 122 mandaty (poprzednio 95). Stojący na czele LPC dotychczasowy premier Justin Trudeau po raz drugi z rzędu przekonał obywateli postulatami

[20] L. Monochalin, *The Colonial Problem: An Indigenous Perspective on Crime and Injustice in Canada*, Toronto 2016, s. 135.

[21] *Honouring the Truth, Reconciling for the Future. Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada*, 2015, http://www.trc.ca/assets/pdf/Honouring_the_Truth_Reconciling_for_the_Future_July_23_2015.pdf (dostęp: 12.01.2020).

[22] „Pierwszy Minister Kanady” jest funkcją odpowiadającą polskiemu premierowi.

głoszonymi podczas kampanii, a ci obdarzyli go swoim zaufaniem na kolejne cztery lata rządów.

Gdy w 2015 roku Justin Trudeau po raz pierwszy doszedł do władzy, wśród 230 złożonych obietnic wyborczych – tych kluczowych oraz tych mniej istotnych dla obywateli Kanady – znalazły się też takie, które w polemice premiera występowały relatywnie często. Mowa tu o nowej polityce oraz relacjach wobec rdzennej ludności Kanady. Justin Trudeau, co prawda, poszedł szlakiem przetartym przez swojego ojca – Pierre'a Trudeau, także dwukrotnego premiera Kanady z ramienia liberałów, ale postulował zupełnie odmienne i bardziej angażujące podejście do polityki wobec Aborygenów. Na oficjalnej platformie internetowej LPC (2015 rok) padają stwierdzenia Trudeau o tym, że „Kanadyjczycy dostrzegają pilną potrzebę odnowienia relacji między narodem i rdzenną ludnością – relacji opartej na szacunku, prawach i zobowiązaniu do położenia kresu *status quo*[23]"; „Rząd liberalny uzna Aborygenów za pełnoprawnych partnerów w federacji i będzie współpracował z rdzenną ludnością w celu stworzenia uczciwych i równych szans w Kanadzie"[24]. Zarówno Justin Trudeau, jak i pozostali ministrowie z jego partii podkreślali chęć zbudowania nowych relacji z rdzennymi mieszkańcami, które opierałyby się na – wielokrotnie powtarzanej – jedności całego narodu, sprawiedliwości oraz pojednaniu.

Wybór Justina Trudeau i partii liberalnej na rządzących w październiku 2015 roku umożliwiło odbudowanie zaniedbanych w poprzednich latach stosunków z ludnością Aborygenów. Doświadczenia zdobyte we współpracy z konserwatywnym poprzednikiem Trudeau – Stephanem Harperem sprawiły, że rdzenni przedstawiciele Kanady sceptycznie odnosili się do obietnic składanych przez nowo wybraną partię liberalną. Rządy Harpera były powszechnie negowane, a głównym powodem tego było marginalizowanie praw i roszczeń rdzennej ludności. Za administracji Harpera unieważniono jeden z ważniejszych dokumentów stanowiących o jakości i warunkach życia Aborygenów – tzw. *Kelowna Accord* (2005). Rząd ten nie był zainteresowany wszczęciem postępowania dotyczącego zamordowanych oraz zaginionych rdzennych kobiet i dziewcząt, nie udzielał też wsparcia finansowego na edukację[25]. Przez kilka lat konsekwentnie unikał ratyfikowania oenzetowskiej Deklaracji Praw Ludów Tubylczych. W 2012 roku dokument ten miał zostać przyjęty przez ówczesny rząd kanadyjski. Za tym pozytywnym ruchem kryła się inwestycja sza-

[23] *Liberal Party of Canada, Trudeau presents plan to restore Canada's relationship with Aboriginal Peoples*, 7.07.2015, https://liberal.ca/trudeau-presents-plan-to-restore-canadas-relationship-with-aboriginal-peoples/ (dostęp: 25.04.2020).

[24] *Ibidem.*

[25] Ch. Smith, *Why the Stephen Harper government flip-flopped on the UN declaration on indigenous rights*, „The Georgia Straight", listopad 2010, https://www.straight.com/blogra/why-stephen-harper-government-flip-flopped-un-declaration-indigenous-rights (dostęp: 25.04.2020).

cowana na kilkaset miliardów dolarów, której lokalizacja obejmowała terytoria należące do rdzennych mieszkańców. Deklaracja nie została ratyfikowana, a powodem były postanowienia dotyczące m.in. roszczeń o grunty ziemne oraz zasoby naturalne. Nastroje wobec rządzących stawały się na tyle negatywne i stopniowo podburzane, że utworzono grupy, których celem było obalenie rządu konserwatystów[26].

Lata nieefektywnych rządów Partii Konserwatywnej pozostawiły wiele nierozwiązanych kwestii w odniesieniu do Aborygenów, które Trudeau zadeklarował się naprawić – nie narzucając, jak dotychczas, rozwiązań z góry, ale starając się ustalić je wspólnie. Jednym z następstw wygranych wyborów w październiku 2015 roku było wydanie oficjalnego oświadczenia, w którym Trudeau deklarował doprowadzenie do rozliczenia z burzliwą historią, której ofiarami byli rdzenni mieszkańcy Kanady. Powołana do tego celu Komisja Prawdy i Pojednania 2 czerwca 2015 roku opublikowała raport stanowiący niejako rozliczenie i przeprosiny za wydarzenia z historii. Od momentu wyboru Justina Trudeau na urząd premiera w 2015 roku sprawiedliwość oraz pojednanie z rdzennymi mieszkańcami były priorytetowymi kwestiami, które starano się dopełnić.

Zapoczątkowana przez Trudeau polityka wielokulturowości miała być konsekwentnie kontynuowana w drodze kolejnych reform. Pierwsze problemy pojawiły się wraz z nierozwiązanym i powracającym od kilku lat tematem wdrożenia Deklaracji Praw Ludów Tubylczych (*United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, UNDRIP), która po burzliwych negocjacjach została ostatecznie przyjęta przez rząd Trudeau w 2016 roku. Podczas kampanii wyborczej poprzedzającej wybory parlamentarne w 2015 roku Nowa Partia Demokratyczna, zieloni oraz liberałowie zapowiedzieli włączenie Deklaracji w kanadyjskie prawo, co wymagało od państwa znacznie większej odpowiedzialności i nowych zmian w kwestiach związanych z rdzenną ludnością niż dotychczas. Dla Aborygenów UNDRIP stanowił szansę samostanowienia, ale przede wszystkim zestaw elastycznych narzędzi i praw, które umożliwiłyby równe i sprawiedliwe życie wszystkim Kanadyjczykom.

Dokument ten nie uprzywilejowuje ludów tubylczych, stawiając ich wyżej w hierarchii społecznej czy prawnej, ale umożliwia, by wszelkie polityki, praktyki czy ustawodawstwo były zgodne z prawami nieodłącznymi i traktatowymi Pierwszych Narodów. Deklaracja ta – przyjęta przez 144 narody – zakorzeniona w prawach człowieka do równości traktowania, a właściwie zawarta w niej klauzula artykułu 19, była głównym powodem do niepokoju i odrzucenia jej projektu. Fragment klauzuli wzywa bowiem do „wolnej uprzedniej

[26] G. Galloway, *Chiefs urge aboriginal people to vote against Harper government*, „Globe & Mail", 25.03.2017, https://www.theglobeandmail.com/news/national/trudeau-to-roll-out-plan-to-bolster-funding-for-aboriginal-education/article25334759/ (dostęp: 25.04.2020).

i świadomiej zgody[27]" rdzennych społeczności na kwestie, które ich dotyczą – np. wykorzystania terenów przez nich zamieszkiwanych. Trudeau po przyjęciu Deklaracji Praw Ludów Tubylczych wydał pozwolenie na sporną budowę rurociągu Trans Mountains, przebiegającego przez prowincję Alberta oraz Kolumbie Brytyjską, zdawszy sobie sprawę, że tubylcy nie posiadają prawa weta, umożliwiającego im zakwestionowanie decyzji. Uwypukliło to brak zaangażowania w bardziej złożone kwestie samostanowienia, jakim nie wykazuje się administracja Trudeau. Budowa rurociągu Trans Mountains to tylko jedno z kilku spornych zagadnień pomiędzy rządem i rdzennymi mieszkańcami Kanady, które zostało złamane przez rząd.

W dniu 29 lipca 2016 roku rząd wydał federalne zezwolenie na budowę zapory Site C Dam w północno-wschodniej Kolumbii Brytyjskiej[28], które wzbudziło negatywne nastroje wśród tamtejszych mieszkańców. Projekt wywołał kontrowersje z kilku podstawowych powodów:

– Narusza on podstawowe prawa Pierwszych Ludów;
– Stanowi duże zagrożenie dla środowiska naturalnego;
– Zapora powoduje zalewanie terenów rolniczych, stanowiących źródło utrzymania dla lokalnej ludności;
– Energia elektryczna wytwarzana przez zaporę nie będzie potrzebna w najbliższej przyszłości, a zapora wymaga dużych nakładów finansowych.

Argumenty przedstawiane przez przeciwników projektu Site C Dam nie wystarczyły, by zatrzymać budowę. Nie rozwiązano również kwestii dotyczących konstytucyjnych podstaw łamania praw Pierwszych Narodów, a przedstawione sądom pozwy nie stanowiły wystarczających dowodów – cztery Pierwsze Narody zwróciły się do ONZ o obronę własnych praw, powołując się na deklarację przyjętą w 2016 roku.

Nowemu premierowi zarzucano brak spójności w działaniu – zadeklarował przestrzeganie i obronę praw i wolności Pierwszych Narodów, a w rezultacie kontynuował rozmowy, powołują się na wcześniej uzgodnione decyzje.

Trudeau w swojej retoryce niejednokrotnie podkreślał konieczność finansowego wsparcia edukacji oraz kultury rdzennych mieszkańców i ich rodzin – z czego udało mu się wywiązać. W budżecie na rok 2016 przewidziano 8,4 miliardów dolarów[29] na pomoc w poprawie warunków życia społeczno-

[27] *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Free, Prior and Informed Consent of indigenous People*, https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wpcontent/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (dostęp: 25.04.2020).

[28] Amnesty International Canada, *Site C Dam – Human Rights at Risk*, https://www.amnesty.ca/ourwork/issues/indigenouspeoples/indigenouspeoplescanada/resourcedevelopmentcanada/sitecdam (dostęp: 25.04.2020).

[29] Canadian Budget 2016: Chapter 3: *A Better Future for Indigenous People*, https://www.budget.gc.ca/2016/docs/plan/ch3-en.html#_Toc446106741 (dostęp: 25.04.2020).

-ekonomicznego tamtejszej społeczności. Spotkało się to z pozytywnym odbiorem, ale towarzyszyły temu duże oczekiwania wobec obu stron.

Jako liberalny przywódca Trudeau zobowiązał się do wyjaśnienia i rozliczenia się z kwestii związanych z działalnością szkół z internatem oraz nierozwiązanym zaginięciem rdzennych kobiet oraz dziewcząt. Komisja Prawdy i Pojednania w zaprezentowanym raporcie uwzględniła 94 zalecenia, które zaczęto wdrażać.

Wizerunek Trudeau podczas jego pierwszych starań o fotel premiera, wykreowany przez media oraz prasę, znacznie różnił się od tego przedstawianego podczas drugiej kampanii wyborczej (2019 rok). Obraz polityka został nadszarpnięty przez liczne skandale. Na przykład upublicznione zdjęcia z balu charytatywnego, na którym Trudeau, wówczas młody nauczyciel, paraduje w stroju Alladyna z pomalowaną na czarno twarzą, tzw. *blackface*, wzbudziły wśród kanadyjskiej społeczności duże oburzenie, a komentujący określili to jako zachowanie niemieszczące się w kanonie kulturowym Kanady[30]. Niezrealizowane obietnice czy kontrowersyjne decyzje spotkał się z negatywnym odbiorem i niechęcią. Ubiegłoroczna kampania Trudeau przebiegła pod dużym znakiem zapytania. Notowania oraz słupki wyborcze spadły, ale nie na tyle, by stracił on wiarygodność i poparcie wśród większości obywateli.

Nowej kampanii wyborczej tradycyjnie towarzyszyły hasła wsparcia, pomocy oraz współpracy z Pierwszymi Narodami w kwestiach opieki zdrowotnej czy dostępu do czystej wody w rezerwatach. Trudeau, który podczas poprzedniej czteroletniej kadencji dał się poznać jako charyzmatyczny i przekonujący mówca, świadomie wygłaszający hasła równości wobec prawa i multikulturalizmu zapisał się w świadomości Aborygenów jako postać niekonsekwentna w kluczowych działaniach. Retoryka szacunku i zmiany polityki federalnej wobec tubylców to niedokończone dziedzictwo jego pierwszej kadencji, do którego w pewnym stopniu nawiązywał w jesiennej kampanii 2019 roku, ale w sposób zdawkowy. Postulaty widniejące na platformie Liberalnej Partii Kanady, odnoszące się do rdzennych obywateli, skupiają się wokół zapewnienia im odpowiednich warunków mieszkaniowych, poprawy życia dzieci w placówkach opiekuńczych czy stworzenia ustawy o rdzennych językach[31].

Podsumowanie

Ewoluujący przez ostatnie lata charakter politycznych, społecznych oraz kulturowych procesów konstytuujących historię państwa kanadyjskiego, zmieniające się nastroje polityczne dotyczące przyszłych losów – zarówno narodu,

[30] D.A. Graham, *Canada's Surprising History of Blackface*, „The Atlantic", 20.09.2019, https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/09/canadassurprisinghistoryofblackface/598468/ (dostęp: 25.04.2020).

[31] Liberal Party of Canada, *Forward. A Real Plan for Middle Class*, https://www2.liberal.ca/wp-content/uploads/sites/292/2019/09/ForwardArealplanforthemiddleclass.pdf (dostęp: 25.04.2020).

jak i państwa – zmuszają do kształtowania coraz to nowych przemyśleń, ale również do cofnięcia się i spojrzenia na historię, która jest podstawowym czynnikiem budującym tożsamość każdego narodu.

Ostatnie lata w polityce Kanady udowadniają, jak procesy i wydarzenia historyczne wpływają na postrzeganie danych społeczności. Idea ludobójstwa kulturowego, wpisana, niestety, w historię tego kraju, stała się niezwykle ważnym i ciążącym aspektem dla rdzennej ludności. W przeszłych dziejach Kanady ciężko doszukać się porównywalnie tragicznych zdarzeń dotyczących ludności autochtonicznej. Rdzenni mieszkańcy Kanady do dziś zmagają się z rozliczeniem bolesnej przeszłości oraz walczą o utrwalenie w świadomości ogółu pozycji ludów autochtonicznych, których rola w procesie kształtowania państwa była nadrzędna.

Dzisiejszy kształt, obraz i wartość społeczeństwa kanadyjskiego prezentuje widok młodego premiera, który we wszystkich swoich postulatach odwołuje się do genotypu społeczno-kulturowego Kanady, nie zapominając przy tym o najważniejszym – wielokulturowości i równości wszystkich grup społecznych zamieszkujących ten kraj. Przedstawianie Kanady w opisany sposób pada w gruzach, gdy cofniemy się do wartości prezentowanych od lat przez te grupy. Nieodzowność posiadania własnej kultury oraz równość pomiędzy narodami francuskim i brytyjskim a rdzennymi ludami stanowi nierealne do zrealizowania działanie w tym krajobrazie społecznym. Rdzenni mieszkańcy Kanady w polemice przedstawiają autentyczność, której najważniejszą częścią jest ziemia i przynależność do niej, kwestia, która stanowiła impuls do rozpoczęcia działań zmierzających do ludobójstwa kulturowego.

Historia rdzennej ludności Kanady nie zajmuje nadrzędnej pozycji i nie przenika do publicznej świadomości. Raport z 2015 roku był pierwszym tak ważnym dokumentem, którego przez wszystkie poprzednie lata brakowało. Przyznanie się do ludobójstwa kulturowego zapowiedziało swego rodzaju przełom, za którym kryją się hasła poznania przeszłości oraz pojednania. Stanowi to krok naprzód w relacjach między rdzennymi i nierdzennymi mieszkańcami Kanady.

Należy podkreślić, że niniejszy artykuł nie wyczerpuje wystarczająco poruszanego tematu. Nakreśla on jedynie gwałtownie zmieniającą się sytuację. Celem przyświecającym jego tworzeniu było ukazanie historii oraz zachodzących zmian w postrzeganiu Indian i pozostałych grup etnicznych w Kanadzie w latach 1879–1996. Aby zrozumieć i wyjaśnić omawiane zagadnienia – historię pierwszych narodów oraz ich ludobójstwa kulturowego – czytelnik musi zagłębić się w rozważania na temat procesów zachodzących na przełomie kilkudziesięciu ostatnich lat w państwie kanadyjskim.

Bibliografia

A history of residential schools in Canada, FAQs on residential schools, compensation and the Truth and Reconciliation Commission, CBC News, 16.05.2008, https://www.cbc.ca/news/canada/a-history-of-residential-schools-in-canada-1.702280 (dostęp: 20.01.2020).

Amnesty International Canada, *Site C Dam – Human Rights at Risk*, https://www.amnesty.ca/our-work/issues/indigenous-peoples/indigenous-peoples-canada/resource-development-canada/site-c-dam (dostęp: 25.04.2020).

Canadian Budget 2016: Chapter 3: *A Better Future for Indigenous People*, https://www.budget.gc.ca/2016/docs/plan/ch3-en.html#_Toc446106741 (dostęp: 25.04.2020).

Ethno-Cultural Portrait of Canada: The Changing Mosaic, https://www12.statcan.gc.ca/English/census01/products/analytic/companion/etoimm/canada.cfm#doctop (dostęp: 10.01.2020).

Gabryś M., *Polityka wewnętrzna Kanady. Patriacja Konstytucji, Quebeck, rdzenni mieszkańcy*, [w:] *Kanada na przełomie XX i XXI wieku. Polityka, społeczeństwo, edukacja*, red. M. Kijewska-Trembecka, Kraków 2013.

Galloway G., *Chiefs urge aboriginal people to vote against Harper government*, „Globe & Mail", 25.03.2017, https://www.theglobeandmail.com/news/national/trudeau-to-roll-out-plan-to-bolster-funding-for-aboriginal-education/article25334759/ (dostęp: 25.04.2020).

Graham D.A., *Canada's Surprising History of Blackface*, „The Atlantic", 20.09.2019, https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/09/canadas-surprising-history-of-blackface/598468/ (dostęp: 25.04.2020).

History of Canada's Indian Residential School. Angela White and the Indian Residential School Survivors' Society, https://www.youtube.com/watch?v=1NIVMaktlx4 (dostęp: 14.01.2020).

Honouring the Truth, Reconciling for the Future. Final Report of the Truth and Reconciliation Commission of Canada, 2015, http://www.trc.ca/assets/pdf/Honouring_the_Truth_Reconciling_for_the_Future_July_23_2015.pdf (dostęp: 12.01.2020).

Indian Act R.S.C., 1985, s. I5, https://lawslois.justice.gc.ca/eng/acts/i5/page1.html#docCont (dostęp: 12.01.2020).

Indian Residential School System, https://ecampusontario.pressbooks.pub/indigstudies/chapter/chapter1/ (dostęp: 14.01.2020).

Konczal A.A, *Sytuacja ludów tubylczych w najbardziej rozwiniętych i wielokulturowych krajach świata – przykład Indian kanadyjskich*, http://www.etnologia.pl/swiat/teksty/sytuacja-ludow-tubylczych-w-najbardziej-rozwinietych-krajach-1.php (dostęp: 12.01.2020).

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 9 grudnia 1948 roku (Dz.U. z 1952 roku, nr 2, poz. 9).

Leslie J.F., *The Indian Act: An Historical Perspective*, „Canadian Parliametary Review" 2002, Vol. 23, s. 23–27.

Liberal Party of Canada, *Trudeau presents plan to restore Canada's relationship with Aboriginal Peoples*, 7.07.2015, https://liberal.ca/trudeau-presents-plan-to-restore-canadas-relationship-with-aboriginal-peoples/ (dostęp: 25.04.2020).

Mazurkiewicz J.M., *Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena. Próba redefinicji teorii masowych mordów?*, Toruń 2015.

Milloy J., *A National Crime*, The University of Manitoba Press, Canada 1999.

Reczyńska A., *Historyczne uwarunkowania kultury kanadyjskiej*, [w:] *Państwo – naród – tożsamość w dyskursach kulturowych Kanady*, red. M. Buchholtz, E. Sojka, Kraków 2010, s. 17–40.

Smith Ch., *Why the Stephen Harper government flip-flopped on the UN declaration on indigenous rights*, „The Georgia Straight", listopad 2010, https://www.straight.com/blogra/why-stephen-harper-government-flip-flopped-un-declaration-indigenous-rights (dostęp: 25.04.2020).

Stonechaild B., *The New Buffalo: The Struggle for Aboriginal Post-Secondary Education in Canada*, Univeristy of Monitoba Press, Canada 2006.

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Free, Prior and Informed Consent of indigenous People, https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (dostęp: 25.04.2020).

Wężyk K., *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Warszawa 2017.